

TOMASZ GOSZTYŁA

OJCIEC A NIEINTENCJONALNE
WYCHOWANIE RELIGIJNE DZIECKA
W ŚWIETLE USTALEŃ PSYCHOLOGICZNYCH

WPROWADZENIE

Zagadnienie ojcostwa i różnych aspektów pełnienia tej roli jest obecnie coraz chętniej podejmowane w dyskusjach naukowych, popularnonaukowych i publicystycznych. Z pewnym uproszczeniem można powiedzieć, że o ojcostwie pisze się dziś i dyskutuje w dwojaki sposób: z jednej strony wiele mówi się o jego kryzysie, z drugiej zaś – wręcz przeciwnie: zauważa się, że coraz więcej ojców jest świadomych wagi swojej roli i żywo zainteresowanych jak najlepszym jej pełnieniem. Niewątpliwie, złożone i szybkie przekształcenia społeczno-ekonomiczne ostatnich lat postawiły przed współczesnym ojcem wiele wyzwań. Tradycyjny, patriarchalny model sprawowania funkcji ojcowskiej został zastąpiony przez różne rozwiązania. Niektóre pozwalają na dobre relacje z dzieckiem, inne są dla niego, w mniejszym lub większym stopniu, krzywdzące¹. W każdym z przypadków osoba ojca odgrywa istotną rolę w procesie wychowania dziecka.

Na terenie nauk społecznych istnieje wiele definicji wychowania. W niniejszym artykule chciałbym posłużyć się ujęciem M. Braun-Gałkowskiej,

---

Dr TOMASZ GOSZTYŁA – Zakład Psychologii w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Rzeszowskiego; adres do korespondencji: ul. Ks. J. Jałowego 24, 35-959 Rzeszów; e-mail: tomgosz@univ.rzeszow.pl

¹ E. Trubiłowicz, T. Gosztyła, *Style pełnienia roli ojca we współczesnych rodzinach*, [w:] *Ojcostwo wobec wyzwań współczesności*, red. D. Kornas-Biela, Lublin: Fundacja Cyryla i Metodego 2006, s. 21-34.

która określa wychowanie jako wspieranie osoby w rozwoju², a za jego cel uznaje pomoc w tym, aby wychowanek stał się osobą dojrzałą: samodzielną, twórczą i zorientowaną na wartości obiektywne (prawdę, dobro, piękno)³. Przyjmując powyższą definicję, wychowanie religijne należałoby określić jako wspieranie osoby w rozwoju religijnym, a jego cel upatrywać w osiągnięciu przez wychowanka religijności dojrzałej (czy inaczej – dojrzałości religijnej). Religia chrześcijańska jest religią personalną, ponieważ: 1) podmiotem przeżycia religijnego jest człowiek – jako byt osobowy, funkcjonujący w pełni swoich osobowych dyspozycji; 2) przedmiotem tego przeżycia i jego adresatem jest Osoba Boga; 3) między człowiekiem i Bogiem występuje specyficzny typ relacji, określanej jako relacja osobowa⁴. Z uwagi na to, rozwój religijny chrześcijanina można rozumieć jako następstwo zmian w kierunku wyższej jakości jego relacji z Bogiem Osobowym⁵.

W tym miejscu należy podkreślić, że badając religijność, psycholog nie zajmuje się problemem rzeczywistości świata transcendentnego ani (przyjawszy, że taki istnieje) jego charakterystyką. Nie mając bezpośredniego dostępu do życia nadprzyrodzonego, psycholog może tym życiem zajmować się tylko pośrednio, poprzez symptomy zewnętrzne⁶. „Zgodnie z współczesnymi poglądami, doświadczenie religijne, tak jak inne doświadczenia, pozostawia obserwowalne zewnętrzne «ślady» w życiu jednostki. Naukowiec może zrobić uży-

---

² M. Braun-Gałkowska, *Wychowanie i dialog z młodymi*, [w:] „*Servo Veritatis*”. *Materiały Międzynarodowej Konferencji dla uczczenia 25-lecia pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II*, red. S. Koperek, S. Szczur, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT 2003, s. 479-490.

³ M. Braun-Gałkowska, *W tę samą stronę. Książka dla nauczycieli o wychowaniu i lekcjach wychowawczych*, Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka 1994.

⁴ R. Jaworski, *Psychologiczne badania religijności personalnej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1998, nr 3-4, s. 78.

⁵ Por. Cz. Waleśa, *Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna)*, [w:] *Studia z psychologii w KUL*, t. 8, Lublin: RW KUL 1996, s. 41-58; Cz. Waleśa, *Rozwój religijności człowieka*, t. 1: *Dziecko*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005; Cz. Waleśa, *Rozwój religijności człowieka*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 111-146; T. Niemirowski, *Specyfika wyjaśniania rozwoju świadomości religijnej*, „Psychologia Rozwojowa” 2004, nr 1, s. 79-86; V. Genia, *Religious Development: A Synthesis and Reformulation*, „Journal of Religion and Health” 1990, nr 2, s. 85-99; Z. Uchnaś, *Psychologiczne aspekty dojrzałości religijnej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1975, nr 3, s. 147-161.

⁶ Por. M. Wołicki, *Metodologiczne problemy opisywania zjawisk życia religijnego*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 289.

tek z tych śladów, na tyle, na ile zachowa ostrożność, aby nie pomieszać śladów z doświadczeniem, które je stworzyło. Obserwowalny fakt, że ktoś opisuje doświadczenie, że miał spotkanie z Bogiem, jest częścią zbioru dostępnych naukowemu badaniu śladów, które zostawia owo doświadczenie (a nie doświadczone, tj. Bóg)⁷. Takie stanowisko nie jest równoznaczne z przyjęciem postawy ateistycznej czy agnostycznej – można je natomiast uznać za wyraz pokory badacza wobec rzeczywistości, której nie sposób ująć ani tym bardziej wyjaśnić na terenie nauk empirycznych. Psychologiczna eksploracja religijności ogniskuje się na jej wymiarze podmiotowym (ludzkim)⁸. Tym niemniej jeśli badania realizowane są w ramach określonej religii instytucjonalnej, badacze często uwzględniają ustalenia teologiczne (w tradycji judeochrześcijańskiej jest to przede wszystkim uznanie Boga za Byt Osobowy), np. chcąc wypracować psychologiczną koncepcję dojrzałej religijności⁹.

Dyskutując o wychowaniu w rodzinie należy podkreślić, że oddziaływania wychowawcze mogą być nieświadome albo celowo zaplanowane, stąd też właściwie każdy kontakt znaczącego dorosłego z dzieckiem, a rodzica w szczególności, ma znaczenie wychowawcze (pozytywne) albo antychowawcze (negatywne)¹⁰. Odnosi się to także do wychowania religijnego. W literaturze podejmującej to zagadnienie można spotkać się z podziałem na intencjonalne (inaczej: bezpośrednie) i nieintencjonalne (pośrednie) oddziaływanie środowiska rodzinnego na religijność młodego człowieka¹¹. Wśród czynników zaliczanych do wychowania intencjonalnego za najistotniejsze uważane są: dostarczanie dostosowanych do wieku dziecka wiadomości religijnych oraz wprowadzanie w praktyki religijne (wychowanie do modlitwy, wychowanie do uczestnictwa w liturgii). Wychowanie nieintencjonalne odbywa się w opar-

---

⁷ C. D. B a t s o n, W. L. V e n t i s, *W stronę społecznej psychologii religii*, „Nomos: Kwartalnik Religioznawczy” 1994, nr 5-6, s. 10-34, s. 26.

⁸ Por. A. B r o n k, *Nauka o religii*, [w:] *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, red. H. Zimoń, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2001, s. 29; J. S z y m o ł o n, *Przedmiot psychologii religii*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 42.

⁹ T. G o s z t y ł a, *Dawne i nowe psychologiczne koncepcje dojrzałej religijności* [w:] *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, S. Grotowska, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 275-285.

¹⁰ B r a u n - G a ł k o w s k a, *W tę samą stronę*.

¹¹ J. K r ó l, *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga*, Lublin: RW KUL 1989, s. 69-75; C. R o g o w s k i, *Rodzina naturalnym środowiskiem kształtowania uczuć religijnych dziecka przedszkolnego*, „Keryks. Międzynarodowy Przegląd Katechetyczno-Pedagogicznoreligijny” 2003, nr 1, s. 103-114.

ciu o klimat uczuciowy w rodzinie, wzajemne relacje między członkami rodziny, wspólne spędzanie wolnego czasu oraz stosunek do aktywności własnej dziecka. Przywołując ten – przydatny z analitycznego punktu widzenia – podział, równocześnie należy podkreślić, że proces wychowania religijnego ma charakter globalny: „[...] nie wiąże się z odrębnym obszarem oddziaływań rodziców [czy też innych członków rodziny – T. G.], lecz realizowany jest poprzez całość ich zachowań”¹². Wiadomości religijne, religijnie uzasadniane normy postępowania, czy wzory osobowe podawane są zawsze w określonym klimacie rodzinnym i wychowawczym oraz poparte (bądź nie) przykładem postaw osób bliskich, głównie rodziców.

Celem artykułu jest charakterystyka oddziaływań ojca, zaliczanych do tzw. nieintencjonalnego wychowania religijnego, które – w oparciu o badania psychologiczne (w tym własne) – pozytywnie wpływają na rozwój religijny dziecka, zachodzący w ramach religii chrześcijańskiej. Działania tego rodzaju można określić mianem oddziaływań wspierających. Uważam, że zagadnienie to warto poruszyć z następujących względów: 1) jak się wydaje, nie jest ono dostatecznie znane osobom spoza wąskiego kręgu specjalistów zajmujących się psychologią wychowania religijnego; 2) nie udało mi się znaleźć opracowania, które w sposób syntetyczny i zgodny ze współczesną wiedzą psychologiczną opisywałoby ten aspekt pełnienia roli ojca.

TEORETYCZNE RAMY PSYCHOLOGICZNYCH BADAŃ NAD NIEINTENCJONALNYM WYCHOWANIEM RELIGIJNYM

Badania nad nieintencjonalnymi oddziaływaniami rodziny pochodzenia na religijność dzieci i młodzieży prowadzono i wyjaśniano w ramach różnych nurtów teoretycznych psychologii. Do najważniejszych z nich należą: 1) psychoanaliza, 2) teoria przywiązania oraz 3) podejście systemowe.

1) Psychoanaliza akcentuje związek zachodzący między wczesnodziecięcymi relacjami z osobami znaczącymi z rodziny pochodzenia a wyobrażeniem Boga i relacji z Nim¹³. W nurcie tym wskazuje się na zjawisko projekcji obrazów rodzicielskich, a przede wszystkim obrazu ojca, na obraz Boga¹⁴.

---

¹² Rogowski, art. cyt., s. 111.

¹³ A. Rizutto, *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*, Chicago: The University of Chicago Press 1979.

¹⁴ J. Strojnowski, *Fenomen religii w ujęciu psychoanalitycznym*, [w:] *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1982, s. 77-122.

Badania prowadzone przez badaczy o orientacji psychoanalitycznej pokazują, że obraz Ojca Niebieskiego (na przykład surowego i karzącego albo miłosiernego i wybaczonego) dzieci tworzą sobie w dużym stopniu na wzór własnego ojca.

2) Teoria przywiązania, zainicjowana przez J. Bowlby'ego¹⁵ i rozwijana przez M. Ainsworth¹⁶ zakłada, że jeśli najbliższe dziecku osoby (w większości przypadków jest to matka, ale może to być również ojciec) są dostępne i wrażliwe na jego potrzeby, rozwija ono bezpieczny styl przywiązania, charakteryzujący się pozytywnymi przekonaniami na temat postaci przywiązania, a na drodze generalizacji – także na temat innych osób znaczących, w tym Osoby Boga. Towarzyszy temu percepcja siebie samego jako kogoś godnego miłości i akceptacji. Konsekwencją przekonania, że osoby znaczące są dostępne i gotowe do udzielania wsparcia, jest poczucie bezpieczeństwa i motywacja do utrzymywania tych relacji interpersonalnych. Dotyczy to także relacji z Bogiem, która w omawianej perspektywie podlega analogicznym mechanizmom, co związki z innymi osobami.

3) W ramach podejścia systemowego, oprócz analizy interakcji poszczególnych członków rodziny z dzieckiem, wskazuje się również na konieczność ujęcia funkcjonowania całego systemu rodzinnego. W tym ujęciu podkreśla się m.in., że: sytuacja psychologiczna każdej osoby wchodzącej w skład rodziny zależy od pozostałych osób ją tworzących oraz od relacji, jakie między nimi zachodzą; oddziaływania między członkami rodziny nie mają charakteru liniowego, lecz cyrkularny (wzajemnie się modyfikują); pojedynczy czynnik (np. postawa ojca) nabiera innego znaczenia, zależnie od konfiguracji pozostałych czynników¹⁷. W konsekwencji przyjmuje się, że system rodzinny jako dynamiczna całość profiluje religijność młodego człowieka¹⁸.

---

¹⁵ J. B o w l b y, *Attachment and Loss*, vol. 1: *Attachment*, New York: Basic Books 1969; t e n ż e, *Attachment and Loss*, vol. 2: *Separation: Anxiety and Anger*, New York: Basic Books 1973; t e n ż e, *Attachment and Loss*, vol. 3: *Loss*, New York: Basic Books 1980.

¹⁶ M. D. S. A i n s w o r t h, M. C. B l e h a r, E. W a t e r s, S. W a l l, *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum 1978.

¹⁷ Por. M. B r a u n - G a ł k o w s k a, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1992; R. P r a s z k i e r, *Zmieniać nie zmieniając: ekologia problemów rodzinnych*, Warszawa: WSiP 1992; B. de B a r b a r o (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Kraków: Wydawnictwo UJ 1999; M. P l o p a, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków: „Impuls” 2005.

¹⁸ Por. T. G o s z t y ł a, *Rodzinne uwarunkowania dojrzałej religijności młodzieży*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010.

ODDZIAŁYWANIA OJCA
WSPIERAJĄCE ROZWÓJ RELIGIJNY DZIECKA

Jednym z pierwszych na terenie psychologii badaczy, który zwrócił uwagę na rolę pośredniego oddziaływania ojca na rozwój religijny dziecka, był Z. Freud. Uważał on, że obraz Boga Ojca¹⁹, posiadany przez jednostkę, kształtuje się pod wpływem postaci ojca biologicznego. Freud przyjął dodatkowo (w tym momencie wychodząc poza ramy dyskursu naukowego), że Bóg nie jest niczym innym, jak tylko wyidealizowanym ojcem ziemskim, niejako „produktem” rozwiązania kompleksu Edypa²⁰. W konsekwencji oddziałwał na rozwój psychologicznej refleksji nad religijnością dwojako. Z jednej strony wiedeński psychoanalityk zraził do niej współczesnych sobie teologów oraz społeczności związane z Kościołem. Z drugiej zaś, w dużej mierze dał podwaliny pod badania nad związkiem religijności jednostki z doświadczeniem rodziny pochodzenia. Zainspirowani intuicją Freuda odnośnie do projekcji obrazu ojca na obraz Boga, liczni badacze podjęli jej empiryczną weryfikację. Należą do nich m.in. M. Nelson i E. Jones²¹, A. Siegman²², A. Godin i M. Hallez²³, A. Vergote i współautorzy²⁴, A. Tamayo i L. Desjardins²⁵, M. Keyser i G. Collins²⁶ oraz J. Król²⁷. Wyniki ich badań po-

---

¹⁹ Obraz Boga w psychologii religii definiuje się jako: „[...] poznawcze i emocjonalne schematy człowieka, decydujące o konkretnej koncepcji bóstwa, o postawach wobec tegoż bóstwa i zachowaniach religijno-moralnych” – cyt. za: S. K u c z k o w s k i, *Psychologia religii*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1993, s. 45.

²⁰ Z. F r e u d, *Totem i tabu*, Warszawa: Wydawnictwo KR 1993.

²¹ M. O. N e l s o n, E. M. J o n e s, *An Application of the Q-Technique to the Study of Religious Concepts*, [w:] *Psychology and Religion*, red. L. B. Brown, Harmondsworth: Penguin Education 1973, s. 142-149.

²² A. S i e g m a n, *An Empirical Investigation of the Psychoanalytic Theory of Religious Behavior*, [w:] *Psychology and Religion*, red. L. B. Brown, Harmondsworth: Penguin Education 1973, s. 225-231.

²³ A. G o d i n, M. H a l l e z, *Images parentales et paternité divine*, „Lumen Vitae” 1964, nr 19, s. 243-276.

²⁴ A. V e r g o t e, A. T a m a y o, L. P a s q u a l i, M. B o n a m i, M. P a t t y n, A. C u s t e r s, *Concept of God and Parental Images*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1969, nr 1, s. 79-87.

²⁵ A. T a m a y o, L. D e s j a r d i n s, *Belief Systems and Conceptual Images of Parents and God*, „The Journal of Psychology” 1976, nr 1, s. 131-140.

²⁶ M. D. K e y s e r, G. R. C o l l i n s, *Parental Image and the Concept of God: An Evangelical Protestant – Catholic Comparison*, „Journal of Psychology and Theology” 1976, nr 1, s. 69-80.

kazują, iż wyobrażenie Boga faktycznie ma cechy właściwe obrazowi ojca, ale także i matki. Zależność ta ma daleko idące konsekwencje wychowawcze, co szczególnie obrazują wzmiankowane powyżej ustalenia Króla. Badacz ten założył, że istnieją różnice między obrazem Boga u dzieci i młodzieży mających „dobrych” ojców a Jego obrazem u ich rówieśników mających ojców „złych” – osoby należące do pierwszej kategorii mają bardziej pozytywny obraz Boga. Celem weryfikacji tej hipotezy, poddał badaniom dwie grupy dzieci i młodzieży: 1) mających „dobrego” ojca – to jest takiego, który spełnia podstawowe warunki potrzebne do tego, aby mogły właściwie funkcjonować mechanizmy rozwojowe w życiu dziecka, oraz 2) mających ojca „złego” – który tych warunków nie spełnia, a tym samym nie zaspokaja podstawowych potrzeb dziecka: zaufania, bezpieczeństwa, miłości, uznania, solidarności i łączności z bliskimi osobami. Badania dały następujące wyniki: 1) stwierdzono wysoką korelację między oceną obrazu Boga a oceną obrazu ojca realnego – zarówno w grupie dzieci i młodzieży mających „dobrych” ojców, jak również w grupie badanych mających ojców „złych”; 2) odnotowano statystycznie istotną różnicę między oceną obrazu Boga przez dzieci i młodzież mającą „dobrych” ojców a oceną tego obrazu przez badanych mających „złych” ojców. Dzieci i młodzież mająca „dobrych” ojców miała bardziej pozytywny obraz Boga niż ich rówieśnicy mający ojców „złych”.

Konsekwentnie prowadzone badania ukazały jeszcze bardziej szczegółowe zależności między oddziaływaniami ojca a obrazem Boga krystalizującym się u dzieci i młodzieży. M. Chartier i L. Goehner²⁸ stwierdzili, że młodzież, oceniająca komunikację z rodzicami jako konstruktywną i pozytywną, ma obraz Boga kochającego – im lepsze porozumienie z rodzicami (a więc i z ojcem), tym Bóg postrzegany jest jako bardziej kochający i akceptujący. W kolejnych badaniach Króla²⁹ młodzież mająca rodziców charakteryzujących się postawą akceptacji, porozumienia, wrażliwości oraz alterocentryzmu miała pozytywny i – co warte uwagi – złożony obraz Boga – Bóg postrzegany był jako m.in. delikatny i łagodny, a zarazem potężny; przebaczący i sprawiedliwy; bliski i doskonały; kochający i mądry; zachwycający i wartościowy.

---

²⁷ J. K r ó l, *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*, [w:] *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1982, s. 181-223.

²⁸ M. R. C h a r t i e r, L. A. G o e h n e r, *A Study of the Relationship of Parent-Adolescent Communication, Self-Esteem, and God Image*, „Journal of Psychology and Theology” 1976, nr 3, s. 227-232.

²⁹ K r ó l, *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga*.

Warto odnotować, że analizując uzyskane wyniki, Król podkreślał: „W naszym kręgu kulturowym postawy rodziców mają istotny i dominujący wpływ na kształtowanie się pojęcia Boga u badanej młodzieży. Najsilniejszy wpływ na kształtowanie się pojęcia Boga posiada postawa ojca wobec dziecka”³⁰.

Idea kochającego Boga leży u podstawy przekonania eschatologicznego cechującego się nadzieją, że Bóg, który jest nade wszystko Miłością, znajdzie sposób na zbawienie każdego człowieka (nie łamiąc przy tym wolności ludzkiej), a piekło ostatecznie pozostanie puste. Tę „eschatologię nadziei” rozwija w Polsce teolog o. W. Hryniewicz³¹. Interesujące badania nad rodzinnymi uwarunkowaniami przekonań dotyczących rzeczy ostatecznych prowadziła Braun-Gałkowska³². Uzyskane przez nią wyniki pozwalają na określenie oddziaływań wychowawczych ojca, które istotnie wiążą się z eschatologiczną nadzieją zbawienia dla wszystkich. Są to: okazywanie dziecku zainteresowania i miłości oraz wychowywanie na drodze odwołania się do zasad obowiązujących wszystkich, bez stosowania przemocy oraz karania poprzez wycofywanie uczucia. Taki ojciec jest zarazem konsekwentny wychowawczo (stanowczy), jak również bliski i akceptujący.

Integralną częścią chrześcijaństwa i jego naczelnym etycznym postulatem jest przykazanie miłości bliźniego. Do tego wymiaru religijności nawiązuje tzw. współhumanitarność, tj. odkrywanie Boga w kontakcie z innymi, wyróżniona przez D. Hutsebauta³³ jako jeden z wymiarów relacji religijnej. Prowadzone przez W. Chaima³⁴ badania z wykorzystaniem Skali Relacji Religijnej (SRR) Hutsebauta (w tłumaczeniu W. Prężyny), wykazały, że wysokie natężenie współhumanitarności u młodzieży studenckiej koreluje dodatnio z występującą w ich rodzinie (a więc prezentowaną także przez ojca) postawą otwartości i zrozumienia wobec członków rodziny oraz zaangażowaniem na rzecz ich dobra.

---

³⁰ Tamże, s. 182-183.

³¹ W. H r y n i e w i c z, *Nadzieja zbawienia dla wszystkich*, Warszawa: Verbinum 1989; t e n ż e, *Dramat nadziei zbawienia*, Warszawa: Verbinum 1996; t e n ż e, *Pedagogia nadziei*, Warszawa: Verbinum 1997; t e n ż e, *Nadzieja uczy inaczej*, Warszawa: Verbinum 2003.

³² M. B r a u n - G a ł k o w s k a, *Wybrane uwarunkowania rodzinne przekonań eschatologicznych*, [w:] *Rodzina w świetle psychologii pastoralnej*, red. B. Soiński, Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2007, s. 203-218.

³³ D. H u t s e b a u t, *Belief as Lived Relations*, „Psychologica Belgica” 1980, nr 1, s. 33-47.

³⁴ W. C h a i m, *Interpersonalne korelaty relacji religijnej*, [w:] *Studia z psychologii w KUL*, t. 10, red. P. Francuz, P. Oleś, W. Otrębski, Lublin: RW KUL 2001, s. 219-236.

Istotnym przejawem zaangażowania ojca na rzecz dobra rodziny jest dbałość o jakość relacji małżeńskiej, która warunkuje samo istnienie rodziny³⁵. L. Lawton i R. Bures³⁶ ustaliły, że rozwód rodziców zwiększa prawdopodobieństwo zmiany tożsamości religijnej bądź apostazji wśród ich dzieci. Swoje wnioski autorki te opierają na analizie danych demograficznych dotyczących społeczeństwa amerykańskiego, zebranych w drugiej połowie lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Zaobserwowana zależność dotyczy protestantów oraz katolików. Rozwód rodziców jest znaczącym predyktorem zmiany tożsamości religijnej czy też apostazji, szczególnie wtedy gdy ma miejsce w dzieciństwie, w rodzinie katolickiej. Interpretując uzyskane wyniki autorki podkreślają, że oprócz oczywistego faktu rozpadu rodziny, rozwód pociąga za sobą zerwanie więzi społecznych, w tym więzi o charakterze religijnym (np. z parafią). Religijna socjalizacja w dużym stopniu zasada się na łączności ze wspólnotą (szczególnie w przypadku katolików), a kiedy rodzina się rozpada, rozkładowi ulega również i ta więź. Praca Lawton i Bures zainspirowała J. Zhai i współautorów³⁷ do dalszych badań nad konsekwencjami rozvodu rodziców dla religijności ich dzieci. Badania przeprowadzono w Stanach Zjednoczonych, wśród młodych dorosłych (w wieku 18-35 lat), których rodzice rozwiedli się przed 15 rokiem życia respondentów (grupę kontrolną stanowiły osoby wywodzące się z rodzin nie dotkniętych rozwodem). Religijność rozumiano jako zaangażowanie religijne (*religious involvement*), deklarowane przez badanych. Za jego wskaźniki uznano: uczęszczanie na nabożeństwa religijne, modlitwę oraz poczucie bliskości (łączności) z Bogiem. Osoby pochodzące z rodzin, które się rozpadły, w porównaniu z badanymi z rodzin trwałych, deklarowały rzadsze uczestnictwo w nabożeństwach religijnych. Nie stwierdzono natomiast istotnych różnic między wyróżnionymi grupami jeśli chodzi o częstość modlitwy oraz poczucie bliskości z Bogiem. Rozwód rodziców miał negatywne następstwa jedynie dla wspólnotowego, organizacyjnego wymiaru religijności ich dorosłych dzieci. Wyjaśniając uzyskane wyniki, badacze w dużym stopniu zgadzają się z hipotezą Lawton i Bures, mówiącą o tym, że jednym ze skut-

---

³⁵ Braun-Galkowska, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, s. 23.

³⁶ L. E. Lawton, R. Bures, *Parental Divorce and the "Switching" of Religious Identity*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 2001, nr 1, s. 99-111.

³⁷ J. E. Zhai, C. G. Ellison, N. D. Glenn, E. Marquardt, *Parental Divorce and Religious Involvement Among Young Adults*, „Sociology of Religion” 2007, nr 2, s. 125-144.

ków rozvodu jest zerwanie (lub osłabienie) więzi ze wspólnotą religijną. Równolegle jednak wskazują na podstawową rolę, jaką odgrywają w religijnej socjalizacji ojcowie. Mężczyźni rozwiedzeni, w porównaniu z mężczyznami tworzącymi związki trwałe, są znacznie mniej zaangażowani w wychowanie religijne swoich dzieci, co ma istotne konsekwencje dla ich późniejszego życia religijnego. Po rozwodzie opiekę nad dziećmi w większości przypadków sprawują matki. Ojcowie, jeśli odwiedzają swoje dzieci, to raczej koncentrują się na budowaniu z nimi relacji, zwykle poprzez wspólne spędzanie wolnego czasu. W jakimś stopniu dzieje się to kosztem religijnej socjalizacji. Z kolei mężczyźni z małżeństw trwałych, nawet jeśli nie są głęboko religijni, w wielu przypadkach uczęszczają z dziećmi na nabożeństwa, ufając, że jest to rzecz zasadniczo dobra dla ich wychowania i chcąc dać im przykład.

Szczególnie korzystna z punktu widzenia rozwoju religijnego młodego człowieka jest sytuacja, kiedy udział w praktykach religijnych współwystępuje u niego z satysfakcją wynikającą z przynależności do Kościoła. W badaniach, które prowadzili A. Weigert i D. Thomas³⁸, te dwa istotne aspekty religijności występowały u młodzieży (młodych katolików i mormonów), która deklarowała wysoki poziom wsparcia, jak również wysoki poziom kontroli ze strony rodziców. Przykładem rodzicielskiego (ojcowskiego) wsparcia było formułowanie pod adresem dziecka pozytywnych komunikatów (akcentowanie jego mocnych stron), zaś kontroli – dbałość o to, aby dziecko miało dobre wyniki w szkole.

Zwieńczeniem procesu wychowania religijnego jest osiągnięcie przez wychowanka dojrzałości w zakresie religijności. Mając na uwadze religię chrześcijańską można przyjąć, że centralnym wymiarem dojrzałej religijności jest wymiar personalny (osobowy)³⁹. W sposób szczególny akcentuje to R. Jaworski⁴⁰ w swojej koncepcji religijności personalnej. Religijność personalna (charakteryzowana przez autora w opozycji do religijności apersonalnej) to

---

³⁸ A. W e i g e r t, D. T h o m a s, *Socialization and Religiosity: A Cross-National Analysis of Catholic Adolescents*, „Sociometry” 1970, nr 33, s. 304-325; c i ż, *Parental Support, Control and Adolescent Religiosity: An Extension of Previous Research*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1972, nr 4, s. 389-393.

³⁹ Por. J. R a t z i n g e r, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków: Znak 1994, s. 146-149, 195-196; K. R a h n e r, *Foundations of Christian Faith. An Introduction to the Idea of Christianity*, New York: The Seabury Press 1978, s. 26, 73.

⁴⁰ R. J a w o r s k i, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin: RW KUL 1989; t e n ż e, *Typologie religijności*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 271-285.

angażująca człowieka forma przeżywania jego kontaktu z Bogiem Osobowym. W tego typu relacji religijnej osoba wierząca jest aktywna i świadoma celu swojego życia, dzięki czemu przejawia inicjatywę i prowadzi intensywne życie oraz działalność w sferze religijnej. Cechuje ją zarówno poczucie wolności, spontaniczność i twórczość, jak również stabilność oraz poczucie odpowiedzialności w relacji z Bogiem. Będąc osobą autonomiczną, tj. uznając normy religijne za swoje własne i realizując je z poczucia wewnętrznego obowiązku, jest równocześnie tolerancyjna wobec osób o innych poglądach, otwarta na dyskusje światopoglądowe i altruistyczna. W religijności personalnej Bóg jest postrzegany jako Osoba, a zatem jako drugi Podmiot. Konotacyjne znaczenie pojęcia Boga obejmuje następujące aspekty: emocjonalne ciepło, bliskość, możliwość spotkania i partnerskiego dialogu (Bóg jako Osoba bliska, atrakcyjna, serdeczna). W hierarchii wartości człowieka Bóg stanowi wartość terminalną (ostateczną), centralną i zinternalizowaną. Jest zatem wartością wyznaczającą cele życiowe; wartością transcendentną w stosunku do pozostałych; wartością będącą źródłem norm religijnych. Sama relacja jest dialogowa i wzajemna – osoba stara się odczytać (poprzez wiarę) oczekiwania Boga wobec siebie. Relacja jest bezpośrednia, co oznacza, że dążenie do obcowania z Bogiem jest czymś zasadniczym, celem nadrzędnym. Takie aspekty religii, jak np. obrzędy, symbole religijne czy normy postępowania (jakkolwiek postrzegane jako ważne), pełnią rolę wartości instrumentalnych, umożliwiających osiągnięcie celu, jakim jest spotkanie z Bogiem. Jest wreszcie zaktualizowana, a więc wiąże się z pewną dyspozycyjnością, intencjonalnością, gotowością do przeżywania relacji z Bogiem w każdej sytuacji.

Zgodnie z ustaleniami W. Chaima⁴¹ i moimi⁴², religijność personalna młodzieży (odpowiednio: studenckiej i licealnej) wiąże się z określonymi oddziaływaniami ojca. Wyniki uzyskane przez Chaima wskazują na podstawowe znaczenie następujących oddziaływań rodzicielskich: szacunku, zrozumienia, akceptacji i otwartości okazywanych dziecku oraz aktywnego działania na rzecz dobra członków rodziny. Badania własne umożliwiły mi wyodrębnienie następujących aspektów pełnienia roli ojca, istotnie związanych z wysokim poziomem personalności relacji religijnej u młodzieży: prezentowanie wobec dziecka akceptacji i miłości (łącznie z wymaganiami i wy-

---

⁴¹ W. C h a i m, *Klimat rodziny jako korelat personalnego wymiaru religijności*, „Studia Płockie” 1997, nr 25, s. 221-230.

⁴² G o s z t y ł a, *Rodzinnie uwarunkowania dojrzałej religijności młodzieży*.

rażnymi granicami dla zachowań nieakceptowanych) oraz ponadprzeciętna jakość relacji małżeńskiej.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Zgodnie z przedstawionymi ustaleniami psychologicznymi oddziaływania ojca profilują wiele aspektów życia religijnego dziecka, a mianowicie: ideę (obraz) Boga, typ relacji religijnej, wspólnotowy wymiar religijności, zaangażowanie w praktyki religijne oraz rodzaj przekonań dotyczących rzeczy ostatecznych. Warto uświadomić sobie, że referowane badania odnoszą się do tych oddziaływań wychowawczych, które (pominawszy specjalistyczne publikacje) często w ogóle nie są dostrzegane. Ojcowie pytani o wychowanie religijne swojego dziecka najprawdopodobniej odpowiedzą, że uczą je pacierza, chodzą z nim do kościoła itd., ale raczej nie powiedzą, że – przykładowo – okazują mu szacunek.

Ze szczególnie niekorzystną sytuacją mamy do czynienia, gdy w procesie wychowania religijnego zamiast akceptacji i szacunku dziecko doświadcza bodźców awersyjnych. C. Hansen⁴³ opublikowała badania, których przedmiotem był związek między rodzinnym klimatem przekazu treści religijnych w dzieciństwie i młodości a religijnością wieku dorosłego. Jednym z istotnych czynników w tym kontekście okazało się wychowanie religijne w atmosferze lęku. Rodzice o takiej postawie wzbudzali lęk dziecka w celu uzyskania jego uległości wobec norm motywowanych religijnie. W doświadczeniu młodego człowieka sprowadzało się to do obawy przed karą bądź silną dezaprobatą, gdy: kwestionował on przekonania religijne rodzica, wygłaszał opinie niezgodne z jego zasadami wynikającymi z praktykowanej religii, spotykał się z kimś o innym wyznaniu niż rodzic, nie spełniał wyznaczonych przez rodzica standardów, a nawet wiązało się z obawą przed pozostaniem samemu w domu z bardziej religijnym rodzicem. Badania dały interesujące wyniki, zróżnicowane ze względu na aktualny poziom religijności badanych. Religijność szacowano w kategoriach zachowaniowych (uczęszczanie na nabożeństwa religijne, czytanie Biblii i książek o tematyce religijnej) oraz percepcyjnych (przyjemność czerpana z religijnych dzieł sztuki oraz muzyki, stopień, w jakim osoby uważały się za religijne). W przypadku osób religijnych

---

⁴³ C. H a n s e n, *Long-Term Effects of Religious Upbringing*, „Mental Health, Religion and Culture” 1998, nr 1, s. 91-111.

(które nie odeszły od wyznania rodziców) taka forma wychowania wiązała się z religijnością charakteryzującą się dużym poczuciem winy, zaś u osób nie-religijnych (które porzuciły wiarę rodziców) współwystępowała z awersją do artefaktów religijnych (tj. publikacji i dzieł sztuki o tej tematyce, symboli religijnych, budowli sakralnych itd.).

Podsumowując przeanalizowane wyniki uzyskane przez badaczy – psychologów, można zauważyć, że ojciec wspierający rozwój religijny jest aktywnym i zaangażowanym wychowawcą, który łączy akceptację dziecka ze stosownymi wymaganiami. Interesujący jest również fakt, że prezentuje cechy i zachowania typowo męskie (aktywność, wymagania, kontrola), jak również, w pewnym zakresie, kobiece (wrażliwość, nastawienie na porozumienie, troska o jakość relacji).

Jak się wydaje, szczególne znaczenie ojca, w kontekście rozwoju religijnego dziecka, sprowadza się do:

Po pierwsze, modelowania pozytywnego i złożonego obrazu Boga. Pozytywny obraz Stwórcy jest z psychologicznego punktu widzenia niezbędny, aby religijność mogła być satysfakcjonująca dla niej samej. Złożoność tego obrazu umożliwia pogodzenie pozornych sprzeczności w teologicznych przymiotach Stwórcy, np. Bóg jako zarazem potężny i łagodny; doskonały i bliski; sprawiedliwy i dążący do zbawienia wszystkich.

Po drugie, kształtowania wspólnotowego wymiaru religijności, tj. trwałości więzi ze społecznością religijną, współhumanitarności, satysfakcji czerpanej z przynależności do Kościoła. Jest to spójne z ustaleniami z zakresu psychologii rodziny, gdzie przyjmuje się, że jedną z istotniejszych funkcji ojca jest wprowadzanie dziecka w grupę społeczną (ojciec z diady matka–dziecko czyni triadę: a więc już grupę)⁴⁴.

*

Pytanie o czynniki mające wpływ na powstanie i rozwój religijności człowieka należy do podstawowych z zakresu psychologii religii⁴⁵. Rozwój religijny ma wielorakie uwarunkowania, jest procesem zachodzącym na przestrzeni całego życia, dynamicznym, gdzie obok zmian progresywnych moż-

---

⁴⁴ M. Braun - Gałkowska, *Psychologia domowa*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2008, s. 170-171.

⁴⁵ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole: Uniwersytet Opolski, Katedra Psychologii Religii 1999, s. 7.

liwe są również zmiany regresywne. Dla osoby wierzącej rozwój religijny łączy się z czynnikiem nadprzyrodzonym, który jest (z oczywistych względów) niedostępny dla badań empirycznych. Istnieją jednakże uwarunkowania tego procesu, które mogą być przedmiotem badań psychologicznych. Należy do nich m.in. oddziaływanie ojca, które – jak to wykazują liczne badania – istotnie współkształtuje religijność dzieci i młodzieży.

BIBLIOGRAFIA

- A i n s w o r t h M. D. S., B l e h a r M. C., W a t e r s E., W a l l S.:
Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation, Hillsdale,
NJ: Lawrence Erlbaum 1978.
- B a r b a r o de B.: Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny, Kraków:
Wydawnictwo UJ 1999.
- B a t s o n C. D., V e n t i s W. L.: W stronę społecznej psychologii religii,
„Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1994, nr 5-6, s. 10-34.
- B o w l b y J.: Attachment and Loss, vol. 1: Attachment, New York: Basic Books
1969.
- B o w l b y J.: Attachment and Loss, vol. 2: Separation: Anxiety and Anger, New
York: Basic Books 1973.
- B o w l b y J.: Attachment and Loss, vol. 3: Loss, New York: Basic Books 1980.
- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: Psychologiczna analiza systemów rodzinnych
osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa, Lublin: Towarzystwo Nau-
kowe KUL 1992.
- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: W tę samą stronę. Książka dla nauczycieli
o wychowaniu i lekcjach wychowawczych, Warszawa: Wydawnictwo Krupski
i S-ka 1994.
- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: Wychowanie i dialog z młodymi, [w:] „Servo
Veritatis”. Materiały Międzynarodowej Konferencji dla uczczenia 25-lecia
pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II, red. S. Koperek, S. Szczur,
Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT 2003, s. 479-490.
- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: Wybrane uwarunkowania rodzinne przekonań
eschatologicznych, [w:] Rodzina w świetle psychologii pastoralnej, red.
B. Soiński, Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2007, s. 203-218.
- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: Psychologia domowa, Lublin: Wydawnictwo
KUL 2008.
- B r o n k A.: Nauka o religii, [w:] Religia w świecie współczesnym. Zarys pro-
blematyki religioznawczej, red. H. Zimoń, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL
2001, s. 23-52.

- C h a i m W.: Klimat rodziny jako korelat personalnego wymiaru religijności, „Studia Płockie” 1997, nr 25, s. 221-230.
- C h a i m W.: Interpersonalne korelaty relacji religijnej, [w:] Studia z psychologii w KUL, t. 10, red. P. Francuz, P. Oleś, W. Otrębski, Lublin: RW KUL 2001, s. 219-236.
- C h a r t i e r M. R., G o e h n e r L. A.: A Study of the Relationship of Parent-Adolescent Communication, Self-Esteem, and God Image, „Journal of Psychology and Theology” 1976, nr 3, s. 227-232.
- F r e u d Z.: Totem i tabu, Warszawa: Wydawnictwo KR 1993.
- G e n i a V.: Religious Development: A Synthesis and Reformulation, „Journal of Religion and Health” 1990, nr 2, s. 85-99.
- G o d i n A., H a l l e z M.: Images parentales et paternité divine, „Lumen Vitae” 1964, nr 19, s. 243-276.
- G o s z t y ł a T.: Rodzinne uwarunkowania dojrzałej religijności młodzieży, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010.
- G o s z t y ł a T.: Dawne i nowe psychologiczne koncepcje dojrzałej religijności, [w:] Religijność i duchowość – dawne i nowe formy, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, S. Grotowska, Kraków: NOMOS, s. 275-285.
- H a n s e n C.: Long-Term Effects of Religious Upbringing, „Mental Health, Religion and Culture” 1998, nr 1, s. 91-111.
- H r y n i e w i c z W.: Nadzieja zbawienia dla wszystkich, Warszawa: Verbinum 1989.
- H r y n i e w i c z W.: Dramat nadziei zbawienia, Warszawa: Verbinum 1996.
- H r y n i e w i c z W.: Pedagogia nadziei, Warszawa: Verbinum 1997.
- H r y n i e w i c z W.: Nadzieja uczy inaczej, Warszawa: Verbinum 2003.
- H u t s e b a u t D.: Belief as Lived Relations, „Psychologica Belgica” 1980, nr 1, s. 33-47.
- J a w o r s k i R.: Psychologiczne korelaty religijności personalnej, Lublin: RW KUL 1989.
- J a w o r s k i R.: Psychologiczne badania religijności personalnej, „Zeszyty Naukowe KUL” 1998, nr 3-4, s. 77-88.
- J a w o r s k i R.: Typologie religijności, [w:] Podstawowe zagadnienia psychologii religii, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 271-285.
- K e y s e r M. D., C o l l i n s G. R.: Parental Image and the Concept of God: An Evangelical Protestant – Catholic Comparison, „Journal of Psychology and Theology” 1976, nr 1, s. 69-80.
- K r ó l J.: Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci, [w:] Psychologia religii, red. Z. Chlewiński, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1982, s. 181-223.
- K r ó l J.: Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga, Lublin: RW KUL 1989.
- K r ó l J.: Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii, Opole: Uniwersytet Opolski, Katedra Psychologii Religii 1999.
- K u c z k o w s k i S.: Psychologia religii, Kraków: Wydawnictwo WAM 1993.

- L a w t o n L. E., B u r e s R.: Parental Divorce and the "Switching" of Religious Identity, „Journal for the Scientific Study of Religion” 2001, nr 1, s. 99-111.
- N e l s o n M. O., J o n e s E. M.: An Application of the Q-Technique to the Study of Religious Concepts, [w:] Psychology and Religion, red. L. B. Brown, Harmondsworth: Penguin Education 1973, s. 142-149.
- N i e m i r o w s k i T.: Specyfika wyjaśniania rozwoju świadomości religijnej, „Psychologia Rozwojowa” 2004, nr 1, s. 79-86.
- P l o p a M.: Psychologia rodziny. Teoria i badania, Kraków: „Impuls” 2005.
- P r a s z k i e r R.: Zmieniać nie zmieniając: ekologia problemów rodzinnych, Warszawa: WSiP 1992.
- R a h n e r K.: Foundations of Christian Faith. An Introduction to the Idea of Christianity, New York: The Seabury Press 1978.
- R a t z i n g e r J.: Wprowadzenie w chrześcijaństwo, Kraków: Znak 1994.
- R i z z u t o A.: The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study, Chicago: The University of Chicago Press 1979.
- R o g o w s k i C.: Rodzina naturalnym środowiskiem kształtowania uczuć religijnych dziecka przedszkolnego, „Keryks. Międzynarodowy Przegląd Katechetyczno-Pedagogicznoreligijny” 2003, nr 1, s. 103-114.
- S i e g m a n A.: An Empirical Investigation of the Psychoanalytic Theory of Religious Behavior, [w:] Psychology and Religion, red. L. B. Brown, Harmondsworth: Penguin Education 1973, s. 225-231.
- S t r o j n o w s k i J.: Fenomen religii w ujęciu psychoanalitycznym, [w:] Psychologia religii, red. Z. Chlewiński, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1982, s. 77-122.
- S z y m o ł o n J.: Przedmiot psychologii religii, [w:] Podstawowe zagadnienia psychologii religii, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 42-49.
- T a m a y o A., D e s j a r d i n s L.: Belief Systems and Conceptual Images of Parents and God, „The Journal of Psychology” 1976, nr 1, s. 131-140.
- T r u b i ł o w i c z E., G o s z t y ł a T.: Style pełnienia roli ojca we współczesnych rodzinach, [w:] Ojcostwo wobec wyzwań współczesności, red. D. Kornas-Biela, Lublin: Fundacja Cyryla i Metodego 2006, s. 21-34.
- U c h n a s t Z.: Psychologiczne aspekty dojrzałości religijnej, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1975, nr 3, s. 147-161.
- V e r g o t e A., T a m a y o A., P a s q u a l i L., B o n a m i M., P a t t y n M., C u s t e r s A.: Concept of God and Parental Images, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1969, nr 1, s. 79-87.
- W a l e s a Cz.: Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna), [w:] Studia z psychologii w KUL, t. 8, Lublin: RW KUL 1996, s. 41-58.
- W a l e s a Cz.: Rozwój religijności człowieka, t. 1: Dziecko, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005.
- W a l e s a Cz.: Rozwój religijności człowieka, [w:] Podstawowe zagadnienia psychologii religii, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 111-146.
- W e i g e r t A., T h o m a s D.: Socialization and Religiosity: A Cross-National Analysis of Catholic Adolescents, „Sociometry” 1970, nr 33, s. 304-325.

- W e i g e r t A., T h o m a s D.: Parental Support, Control and Adolescent Religiosity: An Extension of Previous Research, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1972, nr 4, s. 389-393.
- W o l i c k i M.: Metodologiczne problemy opisywania zjawisk życia religijnego, [w:] Podstawowe zagadnienia psychologii religii, red. S. Głaz, Kraków: Wydawnictwo WAM 2006, s. 289-292.
- Z h a i J. E., E l l i s o n C. G., G l e n n N. D., M a r q u a r d t E.: Parental Divorce and Religious Involvement Among Young Adults, „Sociology of Religion” 2007, nr 2, s. 125-144.

THE FATHER
AND NON-INTENTIONAL RELIGIOUS FORMATION OF CHILDREN
IN THE LIGHT OF PSYCHOLOGICAL FINDINGS

S u m m a r y

This paper seeks to characterise and synthetically elaborate on the father's influence that is defined as the so-called non-intentional religious formation. According to psychological research this formation (including the author's own studies) has a positive impact on the child's religious development within the framework of Christian religion.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: wychowanie religijne, ojciec, ojcostwo.

Key words: religious formation, father, fatherhood.

